

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ
ИЗ РАСКОПОК В.А. БОГУСЕВИЧА В ЧЕРНИГОВЕ В 1947—1953 гг.

Планомерно и систематическое изучение древностей Чернигова началось в 40—50-х гг. XX в. Одним из исследователей был В.А. Богусевич, проводивший археологические изыскания в 1947—1953 гг. В статье представлены материалы из этих раскопок, в настоящее время хранящиеся в различных организациях и музеях. Часть коллекции была передана в Государственный Эрмитаж; частично материалы поступили в фонды Института археологии НАН Украины. Остальные материалы попали в Черниговский исторический музей.

В целом коллекция насчитывает около 8500 единиц. Авторские публикации материала из раскопок лишь частично освещают ее состав. Описания коллекций из архива Института археологии НАН Украины содержат лишь общие сведения. Авторами данной публикации представлены упорядоченные материалы из Черниговского исторического музея.

V.G. Mudryts'ka, O.E. Chernenko

ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FROM EXCAVATIONS
IN CHERNIGIV MADE BY V.A. BOGUSEVICH FROM 1947 TO 1953

Regular investigation of Chernigiv antiquities began in the forties and the fifties of the 20th century. One of the researchers was V.A. Bogusevich who provided archeological assessing from 1947 to 1953. The article deals with materials of these excavations which is kept in the different organizations and museums at the present time. The part of this collection was given the State Museum of Hermitage, partly materials were brought to the Archives of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (IA NASU). The other materials came to the Chernigiv Museum of History (CMH).

As a whole the collection contains around 8500 articles. The publications made by author of excavations shows the collection just partly. The descriptions of collection from the Archive of IA NASU have only general information. The authors give putting in order materials from the Chernigiv Museum of History in present article.

М.Т. Товкайло

СТАРОЖИТНОСТІ ЗАПОРІЗЬКОГО ГАРДУ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

У публікації підсумовано археологічні дослідження пам'яток доби Запорозької Січі в урочищі Гард та його околицях.

Урочище Гард знаходиться за 2 км на південний схід від с. Богданівки Доманівського р-ну та за 1 км на південь від м. Південноукраїнського Арбузинського р-ну Миколаївської обл. Це глибокий і вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по дну якого серед гранітних брил тече Південний Буг (давня українська назва — Бог), утворюючи тут великий поріг завдовжки понад 0,5 км. З лівого берега височать три великі скелі, що називаються Сова, Брама і Пугач. Навпроти скелі Пугач посеред ріки розташований скелястий, порослий кущами та деревами острів Клепаний (давня назва його — Гардовий), яким і завершується один із найбільших на Південному Бузі порогів, а навпроти острова з правого берега впадає Сокурова (Гардова) балка. Нижче скелі Пугач і Клепаного (Гардового) острова з лівого берега знаходиться Паланкова балка, або Паланка, що є відгалуженням Сухого Ташлика, з яким вона з'єднується через сідловину за 300 м від його впадіння в р. Південний Буг.

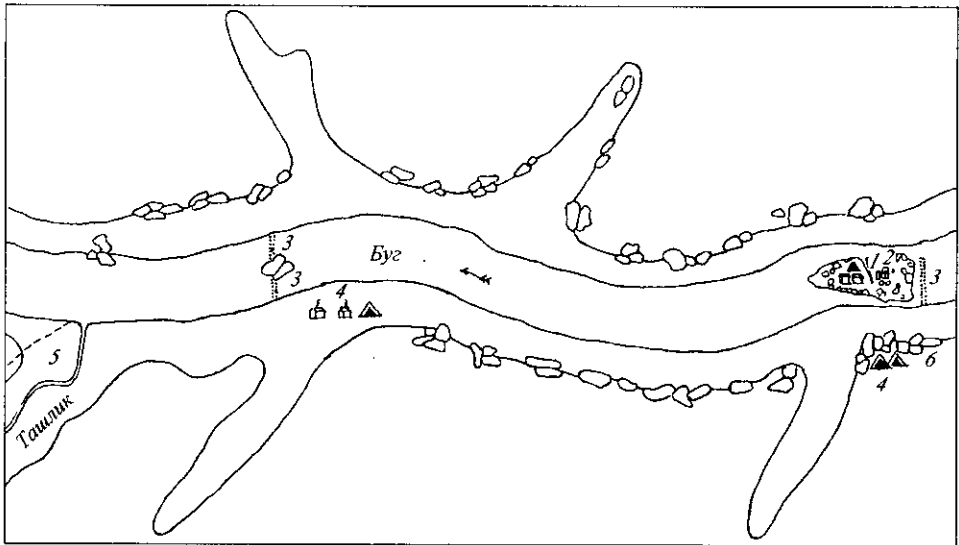

Рис. 1. План Запорозького Гарду на р. Буг інженера-підполковника Данієля де Боскета: 1 — острів, на якому Запорозькі козаки житло мають і при тому церква під № 2; 3 — гарди, або заколи рибні; 4 — місце, на якому восени ті козаки житло мають; 5 — початок турецького кордону від річок Бугу і Великого Конару; 6 — берег високий, що колись називався Пугач, який висотою до 20 сажнів

Особливу роль Гарду в Запорозькій Січі засвідчують тогочасні документи. Як видно з донесення кошового Олексія Білецького від 4 серпня 1760 р., сюди, в Гард, кожного року в літній час із Січі та зимівників вирушав полковник з особливою командою для охорони кордону та дотримання порядку між рибалками і козаками, які мали знаходитися тут протягом літа до осені¹. За топографічним описом 1774 р., улітку в Гарді завжди утримувалася команда до 500 чоловік, які жили в 50 куренях («шалашах»), 2 хатах та 10 землянках; на зиму залишалася лише невелика залога². Завдяки розташованому тут риболовному заводу Буг вважався найкращим місцем для рибної ловлі в Запорозжжі.

За твердженням А. Скальковського³, під гардами в Південній Україні розуміли місця влаштування риболовецьких споруд, отже свою назву урочище отримало від розташованого тут з давніх часів риболовецького гарду. Щодо місцезнаходження Гарду дослідник, зокрема, зазначає: «Це місце було спочатку призначене лише для переправи через річку та рибальства в ній, але згодом, уже в XVII ст., перетворилося на найголовнішу прикордонну варту чи паланку»⁴.

Услід за А. Скальковським опис Гарду подає Д. Яворницький⁵, який особисто обстежив урочище. При цьому він спирався на складений у 1742 р. французьким інженером-підполковником Даніелем де Боскетом (рис. 1) план Запорозького Гарду⁶. За цими даними, у Гарді знаходився найвідоміший на Бузі рибний завод. У Паланковій балці розташовувався військовий табір козаків та запорізький цвинтар. Навпроти цієї балки в запорожців існувала також стара переправа (перевіз) через Буг, куди сходилося кілька великих транзитних шляхів, відомих під такими назвами: Чорний польський (Шпаків), Гардовий (Королівський), Січовий вищий, Січовий нижчий та Керван-Іоль. На одному з каменів Гардового острова стояла перша похідна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, яка існувала вже в 1742 р. Власне риболовецькі споруди — Старий, або Козацький, гард — знаходилися в північному кінці острова на місці порога. Ще один, Новий, або Архієрейський, гард був розташований трохи нижче гирла Паланкової балки⁷.

Наведені тут свідчення істориків підтверджуються археологічними даними. Початок археологічних досліджень Запорозького Гарду та його околиць поклала Бозька археологічна експедиція НКО під керівництвом Ф. Козубовського. Протягом 1930—1931 рр. вона дослідила рештки військового табору і цвинтаря в Паланковій балці та відкрила деякі пункти зі старожитностями XVII—XIX ст.⁸

Протягом 1979—1988 рр. археологічні дослідження в районі Гарду прово-

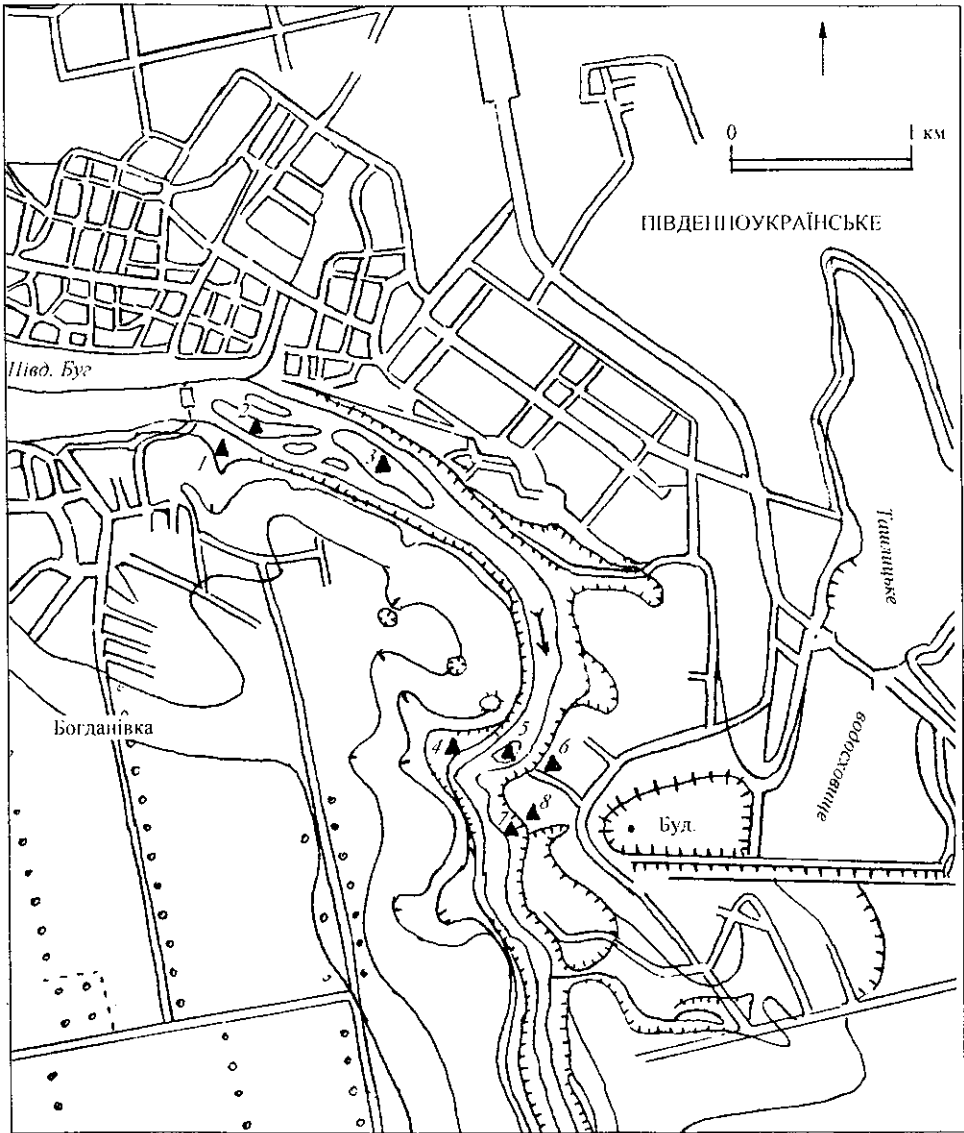

Рис. 2. Карта розташування пам'яток: 1 — Богданівка; 2 — Малий острів; 3 — Великий острів; 4 — Сокурова (Гардова) балка; 5 — Клепаний (Гардовий) острів; 6 — Клепана балка; 7 — Паланкова балка; 8 — Базар

дила Миколаївська експедиція Інституту археології АН України під керівництвом О. Шапошикової та за участю автора цієї статті. У результаті цих робіт було відкрито нові пам'ятки доби Запорозької Січі й добуто матеріали, що значною мірою розширюють історичні відомості про Запорозький Гард (рис. 2).

Острів Клепаний (Гардовий). Це скелястий останець, що неглибокою промоїною, яка під час повеней служила протокою, поділяється на дві половини. По обидва боки від неї розташована низинна частина острова, замулена алювіальними відкладами піску і поросла травою, чагарником та деревами. За переказами місцевих жителів, тут росли столітні дуби, які були вирубані в 1920—1930-х роках. Далі на південь і північ розташовані скелясті частини острова. Проміжки між гранітними брилами також заповнені відкладами алювіального піску, які утворюють тут невеликі задерновані площадки.

Проведені в 1985—1986 рр. автором і М. Будником розвідки виявили в різних частинах острова матеріали, що свідчать про заселення і господарську діяльність на острові в часи Запорозької Січі. У шурфах, закладених у південній

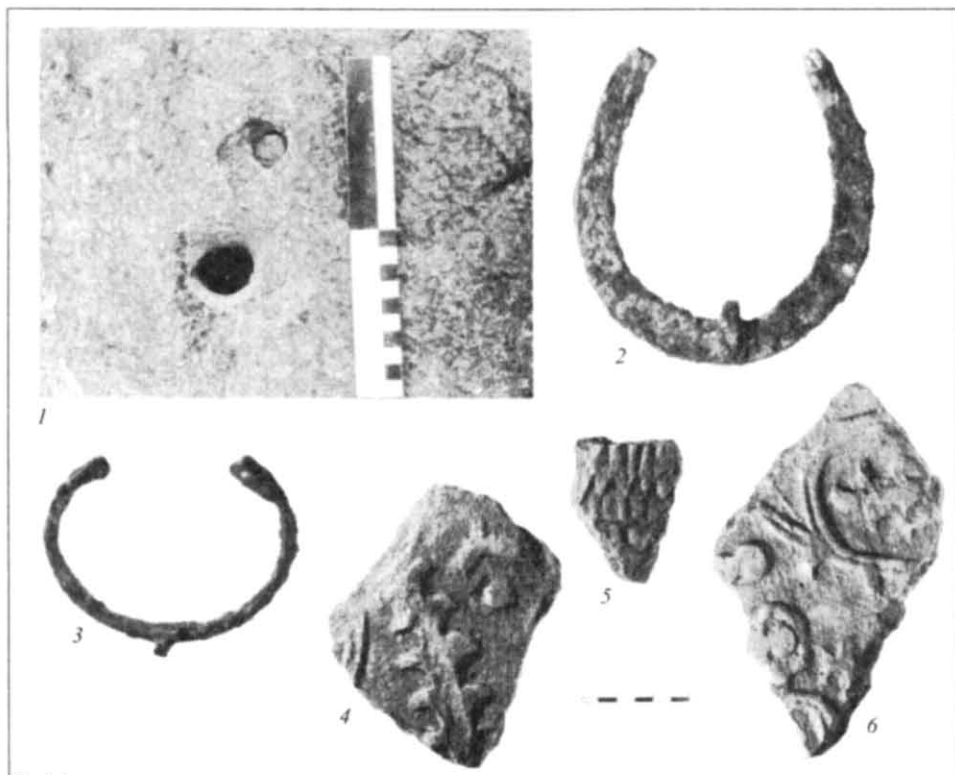

Рис. 3. Ямки для шкворнів на місці Старого, або Козацького, гарду (1) та матеріали з розкопок на Клепаному (Гардовому) острові (2—6)

частині острова, на глибині 0,6—0,7 м було виявлено культурний шар XVII—XVIII ст. Матеріали (уламки гончарної кераміки, велика кількість риб'ячих кісток і луски) залягали в шарі гумусованого супіску й перекривалися нашаруваннями річкового піску. Згідно з планом 1742 р., у цій частині острова знаходилися житла козаків, тоді як церква розміщалася по інший бік промोїни у північній частині острова (рис. 1, 1, 2). Тут в одному з шурфів на захищеному від повені узвишші було виявлено залишки якоїсь споруди. Шари горілого дерева завтовшки 0,1—0,2 м, а під ним — обпаленої обмазки стін були перекриті нашаруваннями гумусованого супіску коричневого кольору. У цьому ж місці залягали уламки гончарної кераміки, скла, багато кісток риб і тварин. Обмазка двох видів: безформні шматки обпаленої глини та міцні плитки завтовшки 2—3 см. Серед матеріалів знайдено також залізну підкову (рис. 3, 2) і крем'яний відщеп — дельта кресала.

Залишки ще однієї споруди було виявлено у північній частині острова на одному з найвищих каменів, приблизно на тому місці, де на плані де Боскета позначено церкву. Це місце є досить великою площадкою завдовжки 12 та завширшки 5—8 м, складеною з відкладів річкового піску й обмеженою з трьох боків (заходу, півночі та сходу) гранітними брилами й таким чином захищеною від повені; з півдня вона уривається (рис. 4). Сама площадка дещо похила зі сходу на захід. Її поверхня задернована й заросла чагарником (терен, глід, шипшина). Південний край площадки розмитий, що й не дивно, оскільки камінь, на якому вона розташована, межує з низинною частиною острова, замуленою товстим шаром алювіального піску.

У 1987 р. тут було проведено розкопки (площа розкопу 84 м²), що дало змогу виявити характер розташованої на площадці споруди. Це прямокутна в плані будівля, орієнтована за сторонами світу (рис. 4, а). Південна її частина розмита повністю й не збереглася. Довжина цілої північної стіни — 7,5 м, розміри частково зруйнованих східної та західної стін — відповідно 6,0 та 3,5 м. Численні

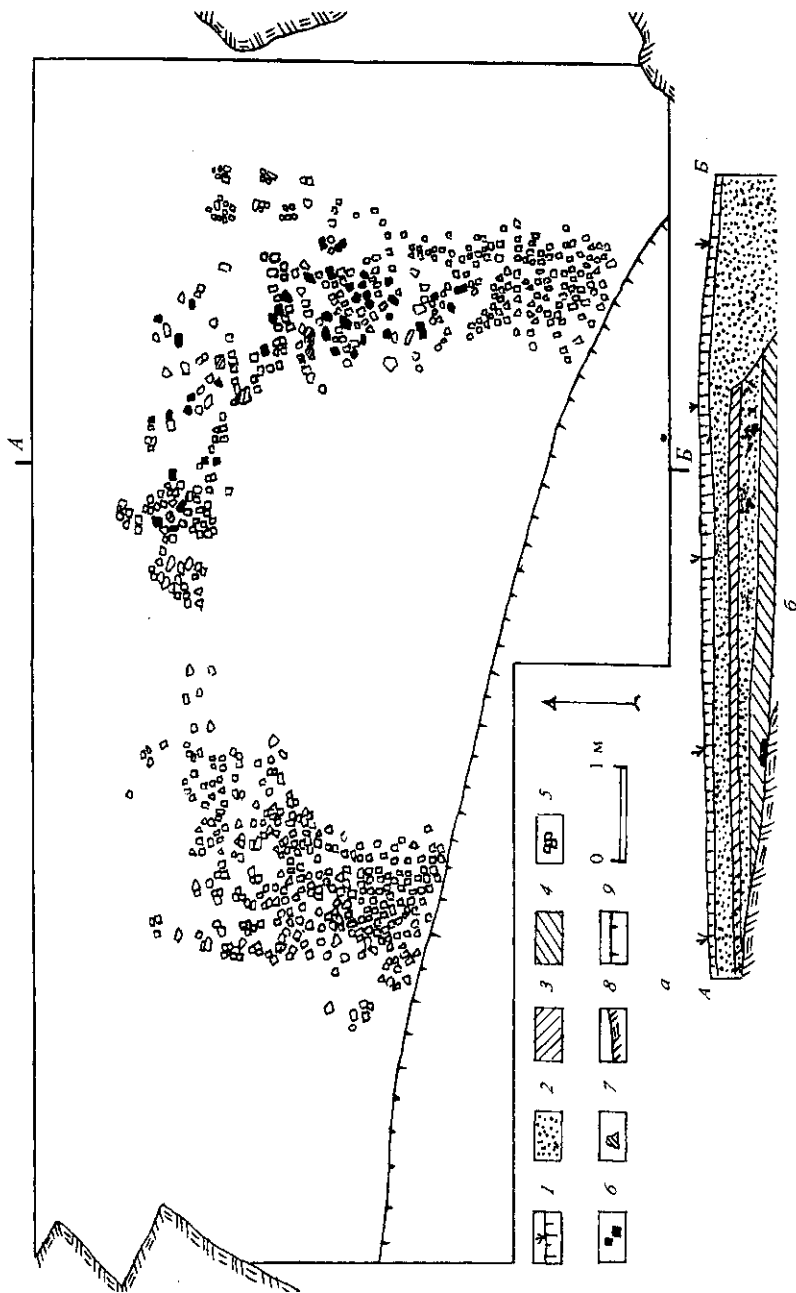

Рис. 4. Розкоп на Клепаному (Гардовому) острові. План (а) та розріз по лінії А—Б (б) будівлі турлучного типу: 1 — дерновий шар; 2 — білий річковий пісок; 3 — сірий річковий пісок; 4 — сірий гумусований супісок; 5 — шматочки глиняної обмазки стін; 6 — уламки кахлів; 7 — камінь; 8 — гранітна порода (скеля); 9 — урвистий край узвишшя

Рис. 5. Залізні стріли та голка з розкопок на Клепаному (Гардовому) острові (1) та в Сокуровій (Гардовій) балці (2, 3).

фрагменти обмазки стін і каміння залягали в шарі сірого гумусованого супіску на глибині 0,6—0,7 м і були перекриті нашаруваннями білого та сірого піску (рис. 4, б).

Шматки обмазки стін утворювали завали по периметру будівлі. Ширина цих завалів близько 1 м, товщина — до 0,15 м. Обмазку двох типів виготовлено з глини з домішкою піску: 1) міцні плиткоподібні шматки, як правило, сірого кольору. З одного боку на обмазці простежено паралельні відбитки очерету, прутів діаметром до 2 см і широких плах. З іншого боку поверхня вирівняна, заглажена; зберігаються сліди побілки. Розмір (9—11) × (4—8) см, товщина 1—2,5 см; 2) плиткові шматки обмазки завтовшки 0,5—1,0 см, виготовлені з домішками піску. Маса пориста, поверхня коричневого кольору. На одному з боків — сліди вапна. Відбитків очерету тощо немає.

Серед шматків обмазки східної стінки будівлі, переважно з внутрішнього боку і особливо в північно-східному кутку, траплялося багато уламків кахлів, що датуються кінцем XVII—XVIII ст. Наявність кахляної печі свідчить про стаціонарний характер цієї споруди. Кахлі стінні прямокутної форми з невисокими прямими бортиками по краях та стилізованим рослинним орнаментом (рис. 3, 4—6). Трапляються й карнизні кахлі. Оскільки матеріал дуже фрагментарний, то повного рапорту малюнка та розмірів кахлів встановити не вдалося. Висота румпи 6—8 см. Знайдено також уламки гончарної кераміки від кількох горщиків, що датуються XVII—XVIII ст., та гутного скла, уламок точильного бруска, вістря стріли та підківки від чобіт (рис. 3, 3; 5, 1). Цей перелік знахідок з розкопу завершується невеликою колекцією кісток риб і тварин. У цілому будівля може бути датована кінцем XVII — серединою чи третьою чвертю XVIII ст. Нижню дату визначено на основі датування кахлів. Верхньою датою могло бути розорення Гарду після знищення в 1775 р. Запорозької Січі.

На основі описаних решток стін будівлі можна реконструювати її як каркасну зі стінами, які заповнювали лозою, очеретом та обмазували з обох боків глиною. Такий спосіб конструювання стін застосовували для спорудження куренів Кам'янської та Олешківської Січей⁹, а також хат у козацьких зимівниках¹⁰. Взагалі подібні будівлі, що були характерними для лісостепової зони України, у XVIII ст. поширилися й у степу¹¹. Їх називали турлучними. Між стовпами (шулами), що утворювали каркас, вертикально набивали кілки, які заплітали лозою чи перевеслами соломи, обмазували з обох боків глиною та білили. Були й інші варіанти: до шул кріпили горизонтальні жердини, до яких з обох боків прикріпляли вертикально поставлені снопики очерету; або шар очерету загискували горизонтальними жердинами. Останні могли переплітати лозою¹².

Принциповим питанням є призначення будівлі. За підрахунками Д. Яворницького, на території Війська Запорозького було 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити та одна молитовна ікона¹³. Із загальної кількості 5 церков були похідними. Їх виготовляли з грубого полотна і церати, і вони нагадували намети. Їх запорожці возили з собою в походи і встановлювали поблизу сторожових постів, рибних промислів чи інших місць, де ставали табором більш-менш численні загони козаків, і навіть у зимівниках¹⁴. Проте головним атрибутом похідної церкви були предмети церковного культу — антимінс, іконостас, ікони, ризи, священні книги тощо, і, власне, саме вони підпадали під поняття «похідна церква»¹⁵. Похідні церкви могли встановлювати і в стаціонарних приміщеннях, як це було, напри-

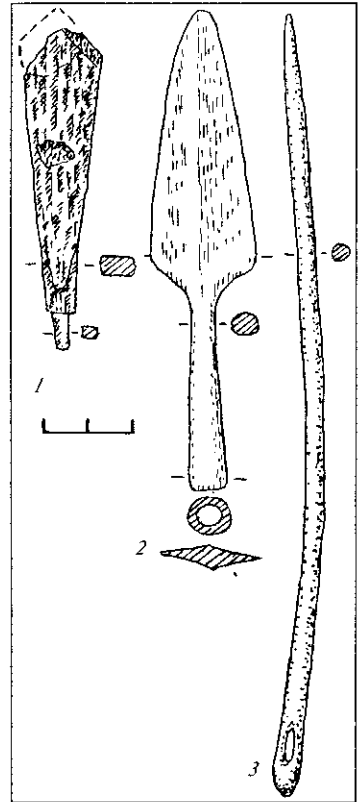

Рис. 6. Місце, де був розташований Старий, або Козацький, гард (вигляд з лівого берега)

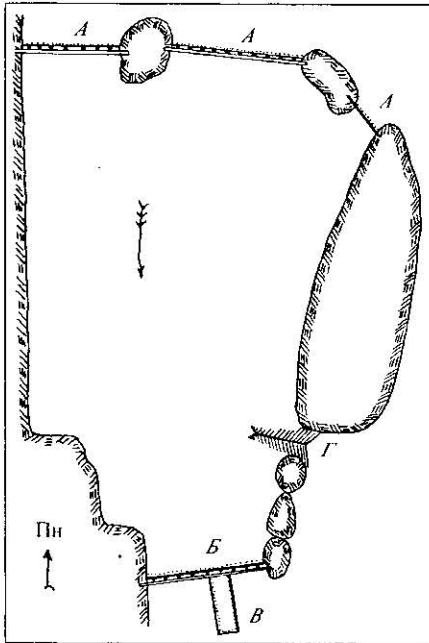

Рис. 7. Схематичний план гарду Кучмія—Нестеренка: А — верхні ліски; Б — нижні ліски; В — совп; Г — устенюк

ловлі риби. Він влаштований з двох перегородок у вигляді драбин, покладених боком одна проти одної у воді між камінням і напіввідкритих, щоб у них без перешкод могла проходити риба, що пливе проти течії. Цей гард влаштований

клад, у Кальміуській церкві, збудованій з каменю й укритій очеретом¹⁶. Отже, досліджену на Клепаному острові будівлю цілком могли використовувати для влаштування в ній похідної церкви. На користь цієї версії свідчать такі дані: 1) розташування цієї споруди відповідає плану 1742 р., описам істориків та переказам місцевих жителів. Зазначимо, що на плані де Боскета житла козаків позначені у південній частині острова; 2) орієнтація за сторонами світу, довгою віссю по лінії захід—схід; 3) відносно невелика кількість побутових решток, чому не суперечить і розташована у північно-західному кутку будівлі кахляна піч.

Після знищення Січі у 1775 р. іконостас та антимінес з цієї церкви було перенесено в слободу Орлик (Єкатерининський шанець, Ольвіопіль, нині Первомайськ) у відбудовану в 1774 р. Варваринську церкву¹⁷.

Паралельно з цими роботами ми вели пошуки з метою дослідження залишків самих риболовецьких споруд — Старого, або Козацького, гарду. За наявним описом, це «... гребля, або «китець», для ловлі риби; його влаштовували між лівим берегом Бугу і Гардовим островом: коли наставала весна, запорожці загачували ріку від берега великим, а від острова малим камінням, потім робили два тини («плетні»), занурювали їх боком у воду і ставили один навпроти іншого, трохи розчинивши їх для більш-менш вільного проходу риби, що плывла вгору за течією, й таким чином ловили тут найкращу рибу — вери-зуба та рибця. Улов риби тут був страшно великий: за кілька годин навантажували п'ять-шість і навіть більше возів, та й то лише великої, не рахуючи малої, риби»¹⁸. Справді, на плані 1742 р. гард позначений двома пунктирними лініями, що сполучають острів та лівий берег Південного Бугу. Забігаючи наперед, зазначимо, що це підтверджується й нашими дослідженнями, як і те, що протоку між островом і правим берегом річки перегороджували лише частково. Д. Яворницький також подає опис гарду, мабуть, того, який у 1880-х роках був розташований на місці Старого гарду. Цей гард «... являє собою не більше, не менше, як загороду, або «китець», для

на місці порога, де річка звужується з обох боків камінням і має невелику течію поблизу правого берега Бугу»¹⁹. У результаті проведених нами досліджень вдалося простежити новітню історію цього гарду та відтворити його конструкцію²⁰.

Основою для нашої реконструкції гарду стали розповіді старожилів с. Богданівки: Луки Корнієнка (народився близько 1902 р.), Михайла Надточія (р. н. 1912), Юхима Нестеренка (р. н. 1924), дочки Юхима Кучмія Євдокії Назаренко (р. н. 1899), та сліди самого гарду на місці його розташування. Найважливіші дані було отримано від Ю. Нестеренка. За цими даними, у пореформені часи гард належав місцевому поміщику, який здавав його в оренду селянам-рибалкам. Спадковим орендаром гарду була родина Кучмійів з Богданівки — батько Юхим Кучмій (1861—1936) та чотири сини: Ісак, Захарко, Грицько та Данило. Найбільше допомагав батькові та успадкував від нього рибальське ремесло найстарший син Ісак (1895—1947).

Коли розпочав займатися рибним промислом Ю. Кучмій, точно не встановлено. Маємо свідчення наших респондентів про те, що «забивати»²¹ гард він почав замолоду, отже, десь із початку чи середини 1880-х років, до того ж Ю. Кучмій був єдиним, хто забивав і орендував гард. Крім нього цього більше ніхто не робив. Можливо, саме гард Ю. Кучмія описує Д. Яворницький у цитованій вище праці. Ця оренда тривала приблизно до 1930 р., до побудови нижче по Бугу греблі водосховища Олександрівської ГЕС, причому з 1923 р. Кучмій орендували гард у місцевого радгоспу. Востаннє гард забивали у 1945 р. Ісак Кучмій та Юхим Нестеренко, який пристав до нього в компанію.

Основним заняттям Ю. Кучмія було ковальське ремесло — мав кузню і «жив з рук», землі в нього не було і господарством він не займався. Навіть коли після революції 1917 р. він отримав наділ землі, то здавав його в оренду за половину врожаю. Крім того, займався полюванням, мав швейну машинку, а в 1922 р. зробив молотарку й наймався з синами «по людях» і в колективи молотити хліб.

Нижче подаємо конструкцію гарду, який забивав, продовжуючи традицію батька, І. Кучмій разом з Ю. Нестеренком. Цей гард було розташовано на місці порога біля правого берега, де течія помірна, якраз навпроти північного кінця Клепаного острова (рис. 6, 7), тобто там, де на плані 1742 р. позначено Старий гард.

Основними несучими деталями гарду є «сволоки» (рис. 8, А) — дерев'яні колоди діаметром 0,2—0,25 м, які встановлювали над водою на висоті близько 0,2 м упоперек течії і кінцями прив'язували до залізних «шкворнів». Для кріплення останніх у гранітному річищі та спеціально встановлених каменяч видобували ямки глибиною 0,1—0,15 м (рис. 3, І). Таких ямок у гарді Кучмія—Нестеренка виявлено близько 10. Вони різні за конфігурацією (трикутні, трапецієподібні, округлі і тощо) з розміром сторін від 2 до 3,5 см. До сволоків з боку течії на відстані близько 0,5 м один від одного ставили на дно «паколи» (рис. 8, В) — загострені дерев'яні кілки діаметром до 0,1 м, верхні кінці яких виступали над водою на 0,6—0,7 м. Загостреними кінцями їх закріплювали на дні, для чого використовували тріщини чи інші нерівності дна, а верхніми частинами їх прив'язували до сволоків. Далі «кидали пов'язини» (рис. 8, Б) — дві жердини, одну з яких кріпили нижче (у воді), іншу — вище сволока (над водою). Для кріплення всіх вузлів використовували розпарені дубові гілки (парили до 0,5 год). З боку течії до пов'язин ставили «ліски» (рис. 8, Г). І. Кучмій та Ю. Нестеренко виготовляли ліски з прутів жовтої акації чи верболозу (1,5—2,0 см), які переплтали дротом у 4—5 рядів, дотримуючись відстані між прутами «на палець» (близько 2 см). Верхня ліска (рис. 7, А) була рідкою, її прив'язували до пов'язин. Нижню ліску (рис. 7, Б) плели густо, до пов'язин не прикріплювали, вона трималася внаслідок напору води і слугувала також для регулювання рівня води в гарді. У місцях з невеликим струменем води ставили «козлики». Це жердини, до передніх кінців яких прив'язували по дві «лапи» і вже до них кріпили ліски; задній, як правило, зігнутий кінець жердин закріплювали в розщелинах між камінням, ямках чи виступах. Довжина козликів довільна, висота — до 0,7 м, висота лісок тут — 0,5 м. Таким місцем у гарді Кучмія—Нестеренка був великий камінь, розташований уздовж берега і через який вода перетікала в середній частині.

Риба в гард могла потрапити лише через «устенок» (рис. 7, Г), який своєю формою дещо нагадує курінь. Для виготовлення устенка брали довгу, до 3 м,

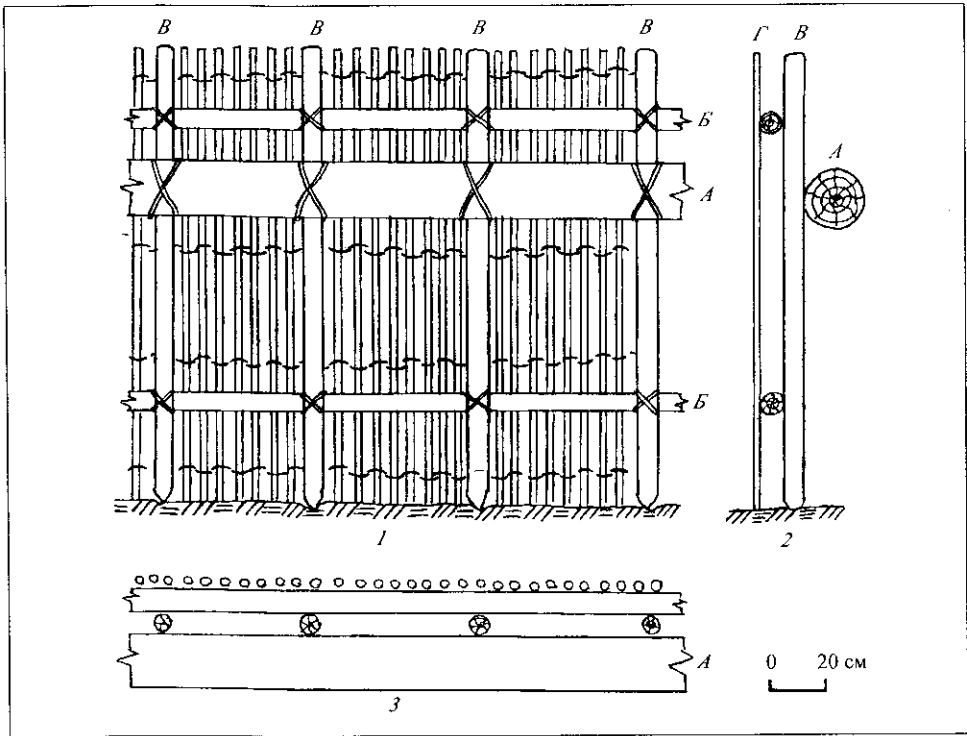

Рис. 8. Конструкція лісок: 1 — вигляд спереду; 2 — вигляд збоку; 3 — вигляд зверху; А — сволок; Б — пов'язини; В — паколи; Г — ліска

жердину з роздвоєним кінцем — «лапою», довжина якої 0,6 м, а ширина 0,3 м. Передній кінець жердини кріпився на високих схрещених стояках заввишки до 2 м. До обох боків устенка прикріпляли ріденькі ліски. Задню вузьку частину устенка повністю занурювали у воду, причому лапа мала стояти всередині гарду в струмені води. До нижньої ліски зовні кріпили «совп» (рис. 7, В) — виплетений з лози довгий прямокутний жолоб із дном, який ставили на козлики і занурювали у воду на 0,1—0,15 м. По розміру совпа у лісці був зроблений отвір, який закривався «заслонкою». При відкритті заслонці у совп заходила риба, яку можна було вибирати навіть руками.

Великі отвори і щілини між ліскою й дном, ліскою й камінням затуляли пучками трави — «пучкували», при цьому використовували осоку та дерезу, а для регулювання рівня води в гарді — полово. Наприклад, якщо треба було підняти рівень води, проміжки між прутами в нижній лісці забивали половою.

Рибу в гарді вибирали зверху сачками. Для цього між камінням перекидали містки, зроблені з довгих жердин на зразок драбини.

Установлювали гард напровесні, коли починала спадати повінь, ще в холодній воді. Як тільки над водою з'являвся вершечок певного каменя (Паляниці), зараз же починали забивати гард. Він стояв протягом літа до осені, але рибу ловили лише впродовж весняного (березень-квітень-травень) та осіннього (з половини серпня і до зими) нересту риби. Після цього дерев'яні споруди розбирали і зберігали там же, в урочищі, до наступної весни. Ліски, совп та устенки виплітали навесні кожного року.

Ліски плели на березі у вигляді мат завдовжки 2,2—3,0 м. Для перев'язування лози Ю. Нестеренко та І. Кучмії використовували дрід і мотузки. Сволоки для гарду в 1945 р. виготовляли з сосни та ялини. Раніше для цього використовували, за словами Ю. Нестеренка, дуб, а на паколи брали що завгодно, але найкраще слугували «ясенчуки». У часи Запорозької Січі ліс для побудови гарду завозили з території тодішньої Польщі, з Бершадської губернії²².

Жили гардівничі внизу біля гарду, у курені з очеретяним навісом та встеленою рогозою долівкою.

До перекриття Південного Бугу греблею Олександрівської ГЕС у гарді ловилися такі види риб: скумбрія, осетер, веризуб, рибець, лящ, марена (вусатень), головень, білизна, підуст, короп, сом, щука. Про продуктивність гарду Кучміїв свідчить той факт, що лише веризуба «брали» на добу понад 1 тис. штук, кожна рибина масою 4—4,5 кг. Улов гардівничих 1945 р. був значно меншим, оскільки на той час уже діяла Олександрівська ГЕС, гребля якої стала нездоланною перешкодою на шляху прохідних і напівпрохідних видів риб, зокрема осетра та скумбрії.

Кучмії, орендуючи гард, рибу частково переробляли на місці — в'ялили, солили та коптили, для чого в Сокуровій балці було споруджено «копильню». Решту риби продавали свіжою. У Гард приїжджали купці (чумаки), завантажували рибою вози й везли на продаж у с. Костянтинівку (нині Арбузинського р-ну) та м. Первомайськ.

Забиваючи в 1945 р. гард для радгоспу, І. Кучмії та Ю. Нестеренко рибою практично не розпоряджалися, і щоб мати якийсь прожиток в умовах післявоєнного голоду, вони йшли на всілякі хитрощі, аби приховати справжній улов, з якого могли щось продати в тій же Костянтинівці чи виміняти на інші продукти.

Описаний вище гард, що експлуатувався наприкінці ХІХ ст., у першій третині ХХ ст. та в 1945 р. можна розглядати лише як частину Старого (Козацького) гарду, однак способи його будівництва та використання, а також термінологія залишалися традиційними.

У цілому на місці розташування Старого гарду, тобто між островом й обома берегами Південного Бугу, нами було виявлено понад 70 ямок, видовбаних у каменях та гранітному ложі. Між собою вони відрізняються формою, розмірами та глибиною й часто розташовуються групами, що свідчить про їхнє різночасове походження. За цими ямками та на основі поданої нами реконструкції гарду І. Кучмія та Ю. Нестеренка можна було б відтворити повну систему побудови гарду, що існував тут у часи Запорозької Січі, однак це потребує подальших досліджень. Тим не менш уже нині з певністю можна наголосити, що подібні до описаного гарди забивали між островом та правим берегом ще в двох місцях: на одному з великих каменів посеред річки та при самому острові. Другу частину річки між островом і лівим берегом, де течія була помірнішою, перегороджували повністю.

Крім гарду на Південному Бугу детально описано гард у Добруджі на Дунаї. Його конструкцію за власними матеріалами 1880—1882 рр. подає Хв. Вовк. Цей гард, споруджений в умовах дунайських плавнів і боліт, конструктивно відрізняється від бузького. Проте для обох спільними є використання дерев'яних загорожок із палів та лісок, термінологія й те, що їх забивали винятково нащадки запорожців²³.

Тим часом проведені нами пошуки слідів Нового (Архієрейського) гарду не дали бажаного результату. Нічого про цей гард не знають і старожили с. Богданівки. На його місці по обидва боки річки наприкінці ХІХ чи на початку ХХ ст. було збудовано водяні млини, і цілком можливо, сліди гарду були знищені під час будівництва чи експлуатації млинів. Не виключно також, що конструкція Нового гарду відрізнялася від конструкції гарду Старого. Як свідчить Л. Корнієнко, для підйому рівня води, а також для переходу від одного і від другого млина річку запруджували дрібним камінням, але посередині залишали невеликий прохід близько 1 м завширшки. У цьому проході ставили тирю — рибальське знаряддя, яке було виготовлено з лози і мало в плані підтрикутну форму.

Звичайно, крім гарду в однойменному урочищі такі риболовецькі споруди забивали і в інших зручних місцях порожистої частини Південного Бугу. Крім однозначного твердження про це А. Скальковського, є й інші дані. Зокрема, видовбані в каменях ямки, аналогічні ямкам Старого гарду, були простежені нами в 1987 р. проти с. Костянтинівки між Малим островом і лівим костянтинівським берегом. Проте простежити їхню систему тоді не вдалося. Ще 2 місця, де збереглися такі самі сліди гардів, виявлено нами у 2002 р. на порогах в урочищі Червоні Ворота біля сіл Мигія та Грушівка Первомайського р-ну Миколаївської обл.

Паланкова балка (Паланка). Це розложиста долина завширшки 250—350 м. Судячи з плану 1742 р., у балці розташовувався військовий табір козаків.

На час відвідин урочища Д. Яворницьким ще зберігався запорізький цвинтар та простежувалися місця знаходження куренів та ям, розташованих на схилах балки²³. Бозька експедиція, що провела в балці археологічні дослідження, виявила на її північному схилі 7 фігурних обкладок з уламків граніту у формі хреста або чотирикутника. На місці однієї з них було закладено розкоп (розкопки Г. Крисіна). Викладена на поверхні кам'яна хрещата фігура завдовжки 5,4 і завширшки 2,5 м була орієнтована з півдня на північ. Під хрестом на глибині 0,82 м було виявлено кістяк чоловіка середнього віку, що лежав випростано на спині зі скрещеними на грудях руками, орієнтований головою на захід. У могилі було виявлено шматок парчевої тканини, мідний хрест з вушком та рештки напівзотлілої труни, збитої дерев'яними дубовими кілочками з соснових дощок завтовшки 4 см. За матеріальними рештками автори звіту зараховують це поховання до запорізьких²⁵. На теперішній час балка у верхній та середній частинах повністю зруйнована гранітним кар'єром та засипана щебенем зі штолень акумулюючої ГЕС, що тут будувється. У 1985 р. у нижній, західній, частині балки, яку тоді ще не засипали, автором було закладено кілька шурфів, в яких виявлено культурний шар XVII—XVIII ст. Уламки гончарної кераміки, вугілля та кісток тварин залягали в шарі чорнозему на глибині 0,35—0,45 м від поверхні.

Базар. На схід від Паланкової балки є місце, яке пастухи й досі називають Базаром. Топографічно це трохи похилий край плато високого лівого берега, який примикає до балки. Культурний шар тут не виявлено, але на поверхні зібрано невелику кількість уламків гончарного посуду, що датується XVIII—XIX ст., та рибальську ость. Як видається, цей топонім міг виникнути лише в часи Запорозької Січі. Найближче село Костянтинівка, що виникло наприкінці XVIII ст., знаходиться за кілька кілометрів від урочища. Щоправда, у першій половині XX ст. у Паланковій балці існував невеличкий хутір Скроцького, однак пов'язувати з ним виникнення топоніму Базар нелогічно. Тим часом у Запорізькому Гарді існував ринок, призначений винятково для торгівлі рибою²⁶.

Клепана балка. Це невелика балочка, що знаходиться на лівому березі Південного Бугу навпроти Клепаного острова. На плані 1742 р. вона позначена як «место, на котором осенью жительство оныс козаки имеют»²⁷. На схилах Клепаної балки Миколаївською експедицією було зібрано невелику кількість кераміки XVIII ст.

Сокурова балка. Так називають одну з двох байрачних балок зі струмками, що обмежують клинуватий схил і розташовані з правого берега Південного Бугу навпроти Клепаного острова, утворюючи ніби ворота до Гарду. У звіті Бозької експедиції ця балка має назву Осокурова, а також Гардова. На підступах до балки з заходу Бозька експедиція виявила рештки правильно спланованої осади XVIII—XIX ст., а в самій балці — залишки рибальського житла²⁸. Тут же було виявлено уламки залізних виробів та кераміку XVII—XIX ст., що залягали у верхній частині чорнозему, а на схилі до Гарду — культурні рештки XVIII—XIX ст.²⁹ Культурний шар того самого часу, що залягав у верхній частині чорнозему, простежено автором у 1985 р. й у нижній частині гардового клина. Серед добутих у шурфах численних уламків кераміки та скла виявлено, зокрема, довгу залізну голку (рис. 5, 3), яку, певно, використовували рибалки під час налізування риби для її в'ялення, та дуже рідкісний втулчастий наконечник стріли (рис. 5, 2). За розробками А. Медведєва, подібні наконечники стріл побутували на Русі протягом VIII—XIV століть, але застосовували їх рідко, переважно на кордоні з західними сусідами³⁰. Натомість їх широко використовували угрофінські народи³¹. Татаро-монгольські наконечники стріл були черешковими³². Чи використовували втулчасті наконечники стріл в Україні пізніше, наразі невідомо, оскільки досі не існує розробок щодо ручної метальної зброї з території пізньосередньовічної України. Проте достеменно відомо, що в той час черешковий тип наконечника домінував. Водночас втулчасті наконечники стріл на території Білорусі застосовували і протягом XV—XVIII ст.³³, отже, використання їх в той час і в Україні, у тому числі в Запорожжі, є цілком імовірним.

Великий острів. Це скелястий останець з трьома терасоподібними уступами, що знаходиться на місці одного з найбільших порогів між селами Костянтин-

нівка та Богданівка. У звіті Бозької експедиції цей острів названо Кривим. Під урвищами острова з північного боку експедиція виявила 7 печер, в одній з яких було проведено розкопки. У шарі ґрунту завтовшки 0,35—0,55 м було виявлено сліди вогнищ, кістки тварин і риби, риб'ячу луску, а також залізний ніж, риболовний гачок та інший рибальський інвентар, не ранніший за XVII—XIX ст. Крім того, посеред острова експедиція дослідила фундамент споруди, викладений з добре обтесаних плит, який за знахідками та на основі плану будівлі автори звіту датують XIX ст.³⁴

Розвідковими роботами 1980 р. Миколаївська експедиція підтвердила наявність на острові пізньосередньовічних матеріалів, що залягають у шарі чорнозему, і, крім того, у нижній частині острова виявила залишки землянок (?) з печами. Наявність на острові запорозьких старожитностей було підтверджено і в 1986 р. під час дослідження тут Миколаївською експедицією поселення доби неоліту — енеоліту. Виявлені Бозькою експедицією залишки фундаментів — це, за переказами старожилів с. Богданівки, залишки від псарні, яку в XIX ст. тримав на острові місцевий поміщик.

У 2001 р. архітектурно-археологічні дослідження на Великому острові провела експедиція державної інспекції з охорони пам'яток історії та культури у Миколаївській обл. під керівництвом Ю. Гребеннікова, яка також виявила тут матеріали козацької доби. Разом з тим викликають здивування і занепокоєння спроби Ю. Гребеннікова подати залишки фундаменту XIX ст. як залишки відомої Гардової похідної церкви XVIII ст., а Великий острів — як острів Гардовий³⁵.

Малий острів. Він лежить трохи вище від Великого острова й відділений від нього кількома протоками. У відслоненні берега в південно-східній частині острова Миколаївська експедиція 1980 р. простежила культурний шар часів пізнього середньовіччя (скло, кераміку та залишки двох печей), що залягав на глибині 0,2—0,4 м від поверхні.

Богданівка. На північному схилі балки, розташованої на південній околиці с. Богданівки Доманівського р-ну, розвідковими роботами Миколаївської експедиції у 1980 р. на площі понад 2 га було виявлено пізньосередньовічний культурний шар потужністю до 0,5 м, що містить залишки будівель, зольники, багато кераміки та кісток тварин. Не виключено, що це залишки козацького поселення Гардового — саме таку назву мало с. Богданівка до 1801 р.

Урочище Гард, Гардовий острів, Паланкова балка, інші урочища є чи не останніми історичними ландшафтами, пов'язаними з історією Запорозької Січі. Під час будівництва гідропоруд Ташлицької ГАЕС у 1980 рр. були повністю зруйновані запорозький цвинтар і табір у Паланковій балці, наполовину засипано Клепаній (Гардовий) острів. У разі продовження будівництва Ташлицької ГАЕС та заповнення Олександрівського водосховища до проектною відмітки більшість із описаних пам'яток будуть затоплені. Іншим пам'яткам, розташованим у привододільній зоні на краю високого берега Південного Бугу, руйнування загрожує внаслідок зростання антропогенного навантаження. Крім описаних вище в урочищі Гард та його околицях знаходяться багаточисельні археологічні пам'ятки, що разом із старожитностями козацької доби репрезентують усі археологічні епохи від мезоліту до пізнього середньовіччя. Дослідити їх і зберегти для нащадків — завдання й обов'язок сучасних наукових і пам'яткоохоронних інституцій.

¹ Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1885. — Ч. 1. — С. 41.

² Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1868. — Т. VII. — С. 182.

³ Скальковский А.А. Указ. соч. — С. 40.

⁴ Там же. — С. 40, 41.

⁵ Эварницкий Д.И. Запорожье в останках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч. 2.; Эварницкий Д.И. Вольность запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1.

⁶ Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // Зап. Одес. о-ва истории и древностей. — Одесса, 1860. — Т. IV. — С. 467—469. — Табл. XI.

⁷ Яворницький Д.І. Історія ... — С. 56, 279, 403—404, 430; *Еварницький Д.И.* Вольности ... — С. 133, 230—232, 240; *Еварницький Д.И.* Запорожье ... — С. 151.

⁸ *Козубовський Ф.А.* Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр. — К., 1933.

⁹ *Козловський А.* Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 15—25; *Гитова О., Бойко В.* Дослідження куреня на Олешківській Січі // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Вип. 4. — С. 5—9.

¹⁰ *Записки* Одесского общества ... — С. 182.

¹¹ *Українці: Історико-етнографічна монографія: В 2 т.* — К., 1960. — С. 315—316; *Этнография* восточных славян. — М., 1987. — С. 226.

¹² *Українці: Історико-етнографічна монографія ...* — С. 315.

¹³ *Яворницький Д.І.* Історія ... — С. 272.

¹⁴ *Яворницький Д.І.* Історія ... — С. 267, 278; *Апанович О.* Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 213.

¹⁵ *Кузьмук О.* Межигірський монастир і Нова Січ (1734—1775 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2001. — Вип. 10. — С. 145.

¹⁶ *Яруцький Л.* Запорозька церква в м. Кальміус // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 92—95.

¹⁷ *Яворницький Д.І.* Історія ... — С. 278—280.

¹⁸ *Записки* Одесского общества ... — С. 180, прим. 54.

¹⁹ *Еварницький Д.И.* Запорожье ... — С. 151.

²⁰ Ці матеріали частково опубліковані, див.: *Товкайло М., Будник М.* Гард на Бузі. До історії традиційного рибальського промислу // Народознавство. Наук.-метод. матеріали: Зб. II у 5 частинах. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — Ч. 1, 2. — С. 74—79; *Товкайло М., Будник М.* Запорізький Гард // Київська старовина. — 1995. — № 2. — С. 82—84.

²¹ Узяті в лапки терміни та назви деталей гарду — з термінології Ю. Нестеренка.

²² *Скальковский А.* История ... — С. 40.

²³ *Вовк Хв.* Українське рибальство у Добруджі // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 33—52.

²⁴ *Еварницький Д.И.* Запорожье ... — С. 154.

²⁵ *Козубовський Ф.А.* Археологічні дослідження ... — С. 39—40.

²⁶ *Скальковский А.* История новой Сечи ... — С. 179; *Яворницький Д.І.* Історія ... — С. 425.

²⁷ *Шмит А.* Несколько новых документов ... — С. 467—469. — Табл. XI.

²⁸ *Козубовський Ф.А.* Археологічні дослідження ... — С. 28.

²⁹ *Там само.* — С. 58.

³⁰ *Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII—XIV вв. — САИ. — М., 1966.

³¹ *Там же.*

³² *Медведев А.Ф.* Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе // СА. — 1966. — № 2. — С. 55.

³³ *Археологія* Беларусі. Помнікі XIV—XVIII ст. — Мінск, 2001. — Т. 4. — С. 280.

³⁴ *Козубовський Ф.А.* Археологічні дослідження ... — С. 41.

³⁵ Результати досліджень були опубліковані у брошурі ВАТ «Укргідропроєкт» «Матеріали для всебічного розгляду проблемних питань, пов'язаних із реалізацією уточненого проекту з підвищення рівня води Олександрівського водосховища, на громадських слуханнях з приводу будови Ташлицької ГАЕС» й оприлюднені у вересні 2001 р. на слуханнях у м. Миколаєві.

Одержано 05.08.2002

М.Т. Товкайло

ДРЕВНОСТИ ЗАПОРОЖСКОГО ГАРДА И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ

Публикация посвящена итогам исследований памятников времен Запорожской Сечи в урочище Гард и его окрестностях. На основании добытых Богской (1930—1932) и Николаевской (1980-е гг.) экспедициями материалов, с использованием исторических и картографических данных представлена характеристика позднесредневековых памятников Паланкова балка, Клэпана балка, Базар, Клэпаний (Гардовый) остров и других как центров Буго-Гардовской

паланки Войска Запорожского. С привлечением этнографических материалов сделана попытка графической реконструкции и воссоздания новейшей истории собственно гарда — специальных сооружений для рыбной ловли, действовавших на месте самого известного в Запорожье Старого, или Козацкого, гарда в конце XIX —первой половине XX в.

M. Tovkaylo

COSSACK ANTIQUITIES FROM ANCIENT GARD AND ITS NEIGHBOURHOOD

The paper summarizes many-years archaeological investigations of the sites dating to the time of Zaporozhian Sech in Gard and its neighbourhood. Number of Late Mediaeval sites: the Palankova gorge, the Bazar, the Klepany (Gard's) island and others which were the center of Bugogardivs'ka palanka of Cossack troops are described. Ethnographical materials are turned to account by author for graphic reconstruction of Modern and New Modern history of Gard that is special structures for fishing dating from the turn of the 19th to the first half of the 20th century, which were on the place of Staryj or Cossatskyj Gard the most well-known in the historical area of ancient Zaporizhzhia.